

STAFFAN SJÖVALL

Viktor Rydbergs betydelse för Pär Lagerkvists diktning

Om ynglingen Pär Lagerkvists inställning till Viktor Rydberg vet jag inte mycket. Han uttalade beundran för Heidenstam och Tegnér. Han var en radikal gymnasist och kallades Strindberg av kamraterna.¹ Oberörd av Rydberg kan han dock inte ha varit. I gymnasieföreningen Heimdal där Pär Lagerkvist var aktiv,² läste man enligt andra medlemmars uppgift Rydberg och Sigurd. Rydbergs starka ställning i svenskundervisningen och bland gymnasisterna framgår av studentskrivningen i svenska 1908, två år efter Lagerkvists examen. Del litterära ämnet var "Vilken av våra vittra författare tilltalar dig mest?" 54 gymnasister valde att behandla Rydberg. På andra plats kom Gunnar Wennerberg, Gluntarnas skald, med 14 beundrare.³

Rydberg nämns aldrig i Lagerkvists brev och, efter vad jag hört, bara en gång i KB:s stora samling av Lagerkvists utkast och anteckningar. Detta behöver dock inte betyda så mycket; Edvard Munch nämns inte heller, trots att han haft stor betydelse för Lagerkvist. Dikten Ångest kan ju läsas som en ekfras av Munchs tavla Skriet.

Lagerkvists enda kända uttalande om Rydberg finns i Urpu-Liisa Karahkas avhandling Jaget och ismerna (1972), sid. 72, där hon citerar ur ett otryckt manuskript från 1912. Rydberg sägs där vara en tänkare och vetenskapsman som

¹ Kyrkoherde John Hullberg, student 1912, i sina hågkomster, berättade vid 40-årsjubiléet, Årsskrift för Växjöstudenterna, 1952.

² Sven Linnér, Pär Lagerkvists barndomsmiljö, i Samlaren 1947 s. 61.

³ Anders Burman, Rydberg, Almqvist och frågan om det moderna, i Veritas 18(2003) s. 11.

påstås vara diktare, trots att han skrev "den regelrätt renaste folkskollärareseminariumsvenska".

Detta säger alltså den ungdomlige revoltören, som sedan i sin mogna diktning ofta diktar "ideologiskt och verbalt vidare på Viktor Rydberg"⁴ och som blev hans främste arvtagare på vad som kallats kungslinjen i svensk diktning. Den linje som börjar med Stiemhielms Herkules och går över Kellgren och Tegnér till Rydberg och vidare. De diktare som hör hit är alltså de som tar ställning till mänsklighetens stora frågor: Har livet någon mening? Finns det några eviga värden? Varifrån kommer vi, vart går vi?

Den oftast citerade dikten i vår lyrik är Rydbergs Jubelfestkantat från 1877. Nästan varje vecka läser man i någon av sin morgontidnings dödsannonser raderna

Vad rätt du tänkt, vad du i kärlek vill,
vad skönt du drömt kan ej av tiden härjas,
det är en skörd, som undan honom bärgas,
ty den hör evighetens rike till.

I Kantaten gör Rydberg som bekant det ökenvandrande juda-folket till symbol för mänskligheten som årtusende efter årtusende trevar sig fram mot ett mål som är oändligt avlägset men som dock finns där, ty

Varje Själ, som längtan bränner
Till vad ädelt är och sant,
bär uti sitt djup och känner
evighetens underpant.
Blir vad själviskt är förgätet,
blir inom dig gudsbelätet
härligare danat ut
genom släkte efter släkte.
skall, hur långt än öknen räckte,

⁴ Jöran Mjöberg, Livsproblemet hos Lagerkvist, 1951, s. 11.

du Jordanen nå till slut.

Det är Tegnér's trosvisa, humanistiska idealism från eviga, som Rydberg ännu mer bevingat och slagkraftigt förkunnar i Kantaten:

Gå fram, du mänsklighet: var glad, var tröst,
ty du bär evigheten i ditt bröst.

Kantaten är nog den inflytelserikaste dikten i vår lyrik: generationer av svenskar har läst den i skolan och hört den deklameras. Kantaten ekar alltså ständigt. Varje svensk lyriker som efter 1877 tar upp de existentiella frågorna har den i bakhuvudet när han eller hon skriver. Om ingen gäller det i så hög grad som Pär Lagerkvist.

Inledningsdikten i *Genius* (1937) beskriver

en ljusgestalt, skymtad till tider
bland skuggorna över vår väg.
En ande med hopbundna vingar
som fram genom skymningsland tvingar
sin ljushamn med tunga steg.
Han aldrig sig om mot oss vänder,
En blick ej tillbaka sänder,
Som visste han ej om oss.
Med vingar vars fång ingen anar
Han fram genom dunklet sig banar,
en ljus, oformlig koloss.

Det är lätt att känna igen förebilden i Rydbergs Kantat, eldstoden, som "visar stråten,

när han är av mörker skymd;
det är tankens ljus, som lyser
folket genom nattlig rymd.

I Lagerkvists sista diktsamling, *Aftonland* (1953) har dock *Gammal genius* givit upp kampen:

Skönt är att leva,
skönt är att tro,
skönt är det oerhörda.
Tungt är att gammal
i klyftorna bo
och bära sin själ som en börda.

I samma diktsamling överger ökenvandraren "Sin lägerplats,
som snart skall utplånas av sanden
och fortsätter sin färd i nattens stillhet,
ledd av gåtfulla stjärnor.

År 1928 firades Rydbergs hundraårsdag, en stor jubelfest med mängder av tal och hyllningsartiklar, där Kantaten citerades och där den kristna idealismen och evighetstron lyftes fram. Antagligen provocerad av dessa Rydbergs-hyllningar skriver Lagerkvist diktsamlingen Vid lägereld (1932), som direkt vänder sig mot kantatens förkunnelse.

Ej bjudes till fest.
ej till högtidssal.
(...)
Du vandrat länge,
ty hann inte fram,
du är en av den hemlösa, drömda stam
som gör genom seklen sin ökenfärd
av hopp förtärd.
Vad söker du, som gör din blick så het?
Att det är förgäves du bättre vet
än de som dröjer vid hemmets dörr
med sin längtan som förr.
Vår väg för ingenstans hän till slut.
Vår ande sinar i öknar ut.
I stjärnornas sken lyser blekta skelett
utav din ätt.

(...)

Och hånfullt strålade himmelskt ljus
i ändlöst upplåtet ökenhus.
I klarhet låg varje fjärran rand
av ökensand.

Här finns ingen evighetstro. Den positiva förkunnelsen i dikten är en enkel bekännelse till människoklyftan, det enda korta liv, som är oss givet:

Min broder,
Räck mig din brodershand.
Jag tror på mörkret,
på människoland.

Det är en ödmjuk livshållning, som kommer nära Heidenstams ateistiska psalmer i *Nya dikter* (1915), där han prisar undret att ha fötts till människa, t.ex. i *Vi människor*:

Vi som mötas några korta stunder,
barn av samma jord och samma under,
på vår levnads stormomflutna näs!
Skulle kärlekslöst vi gå och kalla?
Samma ensamhet oss väntar alla,
Samma sorgsna sus i gravens gräs.

Heidenstam var den unge Lagerkvists stora blossom; den första publicerade dikten är en hyllning till Heidenstams 50-årsdag i *Motala tidning*. I hela sin diktning pendlar Lagerkvist mellan dessa attityder, Rydbergs idealistiska strävande efter evighetsvärden och Heidenstams försynta livstro.

Nära Heidenstam står han i *Det eviga leendet* (1920) som kan ses som en motbild till Rydbergs kantat. Också här skildras en mänsklighetens långa vandring: Det är alla de döda, som efter att ha berättat sina liv för varandra, beslutar att söka upp gud för att få veta livets mening. Med alla de ädla i spetsen vandrar de i årtusenden genom det eviga mörk-

ret tills de äntligen ser ett ljus i fjärran. Men det är inte en mäktig skapare i ett hav av ljus som möter dem utan er gammal gubbe som sågar ved under en liten lykta med dammiga glas. På deras upprörda fråga, "vad har du menat med oss?" kan han först bara ge ett högst tafatt svar. Sedan säger han att han bara menat att de aldrig skulle behöva nöja sig med intet. När man upprörd för fram de små barnen till honom och frågar vad han menat med dem, fylls hans ögon med tårar. Han stryker de små över huvudena och säger att med dem har han ingenting menat. Då var han bara lycklig. Allas ögon fylls med tårar. "Alla stod de och kände djupt och hemlighetsfullt sin innerliga gemenskap med gud. De förstod att han var som de, bara djupare och mer."

Den gud vi möter här finns inte utanför människan. De flesta Lagerkvistkommentatorer har menat att vedsågaren som osjälviskt knogar på, är symbolen för den självförlöjmande kärleken, tillvarons uppbyggande kraft som ger mening och värme åt våra liv. "Det gudomliga är intet annat än tillvarons moderlighet", säger Victor Svanberg fint i *Dikt och studie* (1922) i en analys av Lagerkvists dikter om modern från denna den ljusaste perioden i hans diktning. Vilsen och ångestfull i Paris får han ett brev ifrån sin gamla mor:

Det hade hastat natt och dag,
utan att vila, för att jag
långt borta skulle veta det
som är från evighet.

I Nu vänder mor sitt bibelblad liknas modern vid en gud
fader, som sitter

så mild och god i skymningen
och vilar ut i den.
Då tänker han på sina barn,
Och all hans visdom syns som flarn
Emot hans kärleks stilla fred

Som dit sig sänker ned.⁵

Helt utan metafysiska liknelser är förkunnelsen i en annan dikt:

Vår enda hem är kärleken.
Förskingrade, betryckta
vi lever alla utan den,
är träd ur markern ryckta.
Hon är vår goda, stränga mor,
som livet outgrundligt stor.
vår sanna värld, vår verklighet,
det enda vissa som vi vet.
Allt annat är blott villa,
Kan ej vår oro stilla.⁶

I dessa texter måste Lagerkvist ha haft sin föregångare Rydberg i tankarna. I *Vadan och varthän* söker denne desperat nå "det evigas ankargrund" i en värld som är "ett fängelse/för tvivel, kval och förgängelse".

Jag drömde mig sen i den bästa hamn
jag var ett barn i min moders famn.
På frågan jag hört från stjärnorna nyss,
gav hon mig ett svar med en ljuvlig kyss.
Vi sågo och sågo på varann,
allt annat i världen än hon försvann,
och rummets oändlighet slöt sig då
tillsammans i hennes öga blå,
och tiden stod: i min moders blick
jag in i det eviga skåda fick.

⁵ Det kom ett brev och Nu vänder mor sitt bibelblad ingår i *Den lyckliges väg*, 1921.

⁶ Dikten ingår i *Hjärtats sånger*, 1926.

På vårt språk har inga skrivit så vackra dikter om moderskärleken som Rydberg och Lagerkvist.

Det är ju inte så att Rydberg är en alltigenom troviss idealistisk kantatdiktare. I Prometheus och Ahasverus för han en dialog med sig själv. Prometheus gör uppror mot de makthavande förtryckarna. Han vill hjälpa människorna, han tror på dem: de kan glömma sig själva för något högre, för det rätta, det goda, det sköna. De kan, om de får hjälp, skapa en osjälviskhetens jordiska paradiset. Den tungsinte och dödslängtande Ahasverus ger en helt annan, mycket drabbande och väl underbyggd bild av tillvaron:

Jag gick i skogens djup: hur tyst där är,
hur långt från livets stormande begär,
där träden drömma vid varandras sida!
Dock drömma ej de hycklarna - de strida
förrädiskt med varann i jordens mull,
och sakta, sakta kronan ut de sprida
och stjäla från varandra solens gull.
Förgät-mig-ej lär vara skalden kär,
och dock hur lömsk den lilla blomman är!
Hon skjuter ut en knippa av polyper
och trevar under jorden, tills hon stryper
densamme grannen, som av henne fick
ur ögon blå så mången vänlig blick.
Så döljer sig en oförsonlig strid
inunder slöjan av den djupsta frid.
Och vad allt annat liv är förskrivet,
det är en lag jämväl för mänskolivet:
där kämpas öppet eller med försåt,
och aldrig, aldrig skall den fejden dämpas.
Man är en tiger, då det öppet kämpas;
i fred bland vänner är man myosot.

(*Myosotis palustris* är det latinska namnet på Förgät-mig-ej.)

Detta är en ohygglig version av darwinismen. I Gäst hos verkligheten kallar Lagerkvist den "den nya läran som man fick i sig, den som sopade bort gud och all förhoppning, som lade livet öppet och rått, i hela dess nakenhet, hela dess planmässiga meningslöshet."⁷

"Rydberg har valt kraftiga ord för att genom Prometheus' mun bekämpa den", skriver Olle Holmberg och fortsätter: "Han måste höja rösten, ty han hade många att övertyga, bland andra sig själv."⁸ Det är dock, som Holmberg påpekar, varken Prometheus eller Ahasverus som står för det sista inlägget i dikten. Slutorden lyder: "Gamen vaknar, flyger ur klyftan, slår ned på titanen och borrar sina klor i hans bröst." "Är det någon av debattörerna som gamen ger rätt, så är det snarast Ahasverus, menar Holmberg."⁹

"Rydberg gjorde ofta en första version av sina dikter på prosa. Olle Holmberg har visat att denna alltid var mera ljus och tillitsfull än det rimmade och rytmiserade slutresultatet där mörkret vällde in och avgrunden öppnade sig."¹⁰

Ahasverus Rydberg bryter fram i Klockorna, Nero och Ljungelden och Livslust och livsleda. Rydberg är i själva verket den störste ångestdiktaren i vår litteratur före Lagerkvist. Hans ångest är ibland väl så genuin som Lagerkvists även om han oftast, som Tore Lund påpekat, använder den "för att måla upp den outhärdliga värld som blir resultatet om vi accepterar den mekaniska världsbilden". Den ingår, som Lund skriver i sin analys av dikten Grubblaren, i "en

⁷ Lagerkvist har själv till Sven Linnér uppgett att det är darwinismen som avses, enligt Linnér, a. a., s. 59.

⁸ Olle Holmberg, Viktor Rydbergs lyrik, 1935, s. 194.

⁹ Holmberg, a.a., s. 193.

¹⁰ Lars Forssell, Vår siste humanist, förord till Viktor Rydberg, Dikter, 1996, s. xxi.

predikan hållen "från ett öde skär mitt uti havet", det sista fasta land som stiger upp ur hopplösheten."¹¹

Gunnar Brandell har överflyttat det rydbergska begreppsparet på Lagerkvists diktning och visat hur hans livsattityd pendlar mellan Prometheus stolta kampvilja och Ahasverus hopplöshet. Ahasveriska gestalter finns det följaktligen många hos Lagerkvist. Förvaltaren i Den osynlige (1925), översteprästen i Konungen (1932), Bödeln (1933) och fursten i De vises sten (1947) är de mest renodlade.

Prometeisk är Lagerkvist framför allt i sina bekännelseskrifter, *Det besegrade livet* (1927), där han vördar människan och föraktar livet, och *Den knutna näven* (1934), där Akropolis, västerlandets symbol, samlar sina trogna. "Inte till skönhetsyner, inte till drömmar och dådlöshet. Men till kamp! Till hänsynslös, outtröttlig kamp! Till kämpande humanism!"¹²

Skillnaden i livsåskådning mellan Rydberg och Lagerkvist är att Rydberg alltid, även när han misströstar om mänskligheten, ha en grundtrygghet i en tro på en god gud och på återställelsen. Lagerkvist är däremot en religiös ateist, en troende utan tro.

Sibyllan (1956), det verk där Lagerkvist för dialog med sig själv, har en iscensättning som starkt påminner om Prometheus och Ahasverus. Två sagofigurer, Sibyllan och Ahasverus, klargör sin inställning till Gud och "gud är", som Olof Lagercrantz skriver i sin recension av romanen, "helt enkelt livet när vi är öppna, nakna, när vi överlämnat oss i smärtans och kärlekens armar."¹³

¹¹ Tore Lund, Skaparen. Några kommentarer till Viktor Rydbergs dikt *Grubblaren*, i *Samlaren* 2003 s. 76.

¹² Gunnar Brandell, *Bekännare och uppfostrare*, 1937, s. 153f.

¹³ Olof Lagercrantz, *Pär Lagerkvists pythia*, i DN 10.11.1956.

Hos Rydberg är Ahasverus, trots att han straffats så hårt, en trogen slav åt tidsguden. Lagerkvists gestalt däremot vägrar att foga sig i sitt öde och han riktar mot gud ett hat som är nära nog prometiskt. Bland Lagerkvists övriga gestalter är Barabbas den som är mest besläktad med Sibyllans gäst. De har båda av en okänd makt slungats ut ur sitt slöa och oreflekterande tillstånd. De har båda med oro och ångest upplevt tillvarons meningslöshet och de har båda tvingats ut på vandring för att söka en mening.

Men Ahasverus är naturligtvis också släkt med alla de andra ångestfulla sökarna, alltifrån ynglingen i Himlens hemlighet och den fordringsfulle gästen på tillvarons hotell. Ytterst är han liksom de en bild av diktaren själv. Han som blev så främmande för tryggheten därhemma, sedan han upptäckt livets meningslösa förvirring.

Sierskans uppgörelse med guden-livet innebär däremot en resignation och ett accepterande. Gud är, säger hon, "En gåta som inte är till för att lösas utan för att finnas. Alltid finnas för oss. Alltid oroar oss. (sid 215). Hon vet att människorna "aldrig skall undgå den förbannelse och den välsignelse som kommer till dem från gud. Vad de än tänker och gör, vad de än tror eller inte tror, så kommer deras öde alltid att vara förbundet med gud" (sid 220). Den åldrade kvinnans avklarnade livssyn sammanfaller med Lagerkvists, när han i *Aftonland* (1953) med gamla ögon ser tillbaka.

Romanen efterlämnar ett splittrat intryck. Sibyllan är den Lagerkvist som ödmjukt stannar inför livsgåtan, som människan ändå aldrig kan lösa. Ahasverus är sökaren Lagerkvist som vägrar att acceptera det ofattbara. Han som måste finna en mening.

Klart är dock att försoningstendensen överväger. Det är sibyllan som påverkar Ahasverus, inte tvärtom.

Grundackordet i Lagerkvists diktning är med Otto Oberholzers formulering: "Människans liv uppfattat som ett evigt

förbehåll mot vad som en gång kallades hennes högre bestämelse, senare helt enkelt gud; om människan skall visa detta – bestämmelsen, det gudomliga – ifrån sig eller utlämna sig.”¹⁴

I Lagerkvists nästa bok, ”Ahasverus död”, når Ahasverus frid. Genom sin medkänsla för den olycklige reskamraten, pilgrimmen Tobias, förs Ahasverus utanför sig själv och till insikt om människans villkor. Mannen med korset, det förstår Ahasverus nu, Kristus, var ingen gud, bara en olycksbroder som fört över sin längtan och sin tro på honom. ”Bortom gudarna”, säger Ahasverus på dödsbädden, ”bortom alla förvidna gudaväsen och människoinbillningens alla missfoster, måste det finnas någonting oerhört som är oåtkomligt för oss.” ”Bortom all helig bråte måste det heliga finnas, trots allt. Det tror jag, ja det är jag förvissad om.” Ahasverus tillbringar sina sista dagar i ett kloster där han vårdas av en from och självförglömmande liten lekbroder, vars väsen skänker den döende en oändlig frid. Genom sin ödmjuka kärleksfullhet tycks han ge Ahasverus ett svar över alla frågor.

Också pilgrimmen Tobias, huvudpersonen i de två följande romanerna når denna slutstation, dödslägrets frid, förmedlad av en kärleksfull vårdarinna som blir ett med hans döda älskade.

Den livsförsoning i kärlekens tecken som Tobiasromanerna utmynnar i har dock inte blivit Lagerkvists slutstation.

I Mariamne, hans sista bok, blir den grymme och lidelsefulle Herodes en bild av människan. Han älskar Mariamne, en spröd, mild, kärleksfull, självförglömmande kvinna, som har många systrar i Lagerkvists dikt. Hon förmår honom tidvis att vara barmhärtig mot sina fiender. Hon är den enda han älskat. Men han når inte fram till henne, i sin milda godhet kan hon inte förstå hans mörka lidelse, hans starkare livskrav. Förtviv-

¹⁴ Otto Oberholzer, Pär Lagerkvist, Studien zur seiner Prosa und seinen Dramen, Heidelberg 1958, s. 214 (min översättning).

lad låter han döda henne men ångrar sig i samma ögonblick. Först när hon är döende kan han visa ömhet. En tid efter mordet är han god och stilla, men han blir snart åter den grymme, självhärlige och lidelsefulle. Bokens slutord är hans förtvivalde skrik i dödsögonblicket: "Mariamne! Mariamne!"

Den självförlömmande kärleken är ingen slutgiltig lösning på Lagerkvists livsproblem. Den kan inte i sig införliva det mörka och lidelsefulla som finns hos den som upplever livet som en oroande gåta.

Någon mörkare bok än Mariamne har Lagerkvist inte skrivit. Han är åter den rastlöse vandraren med den förtvivalde blicken.